

Balogh Magdolna

ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

ORCID:0000-0003-3398-7799

Közép-Európa-diskurzusok Magyarországon 1945 előtt és után

avagy: Ma is kell nekünk Közép-Európa

Absztrakt

A huszadik századi magyar gondolkodásban és kultúrában kiemelkedően fontos szerepet játszik a közép-európaiság eszméje. Tanulmányom e Trianon sokkja nyomán alakot öltött, majd a hidegháborúban előbb megtagadott, később újra felfedezett gondolat politikai, tudomány-és kultúrtörténeti vetületét, sajátosságait és relevanciáját vizsgálja. A vizsgálódás középpontjában a regionális eszmeiségnek a nyolcvanas évektől a kétezres évekig tartó reneszánsza áll (ellenzékiesség és regionalitás, párbeszéd a szomszédos országok intellektuéljeivel, Bibó István életművének újrafelfedése és recepciója, a politikai esszé virágzása, Konrád György szerepe, folyóiratok, kiadók és könyvsorozatok mint a régió-tudat fenntartásának letéteményesei). Tanulmányomban a regionális tudat mai aktualitása és terjesztésének szükségessége mellett érvelek (elsősorban a mostani fiatalok körében). Hitem szerint ez adhat esélyt a sorsközösségből adódó kölcsönös megismerés szükségességének, és az ebből fakadó szolidaritás fontosságának felismerésére (nem utolsó sorban gátat vethet a neonacionalista mozgalmak szélsőséges erkölcsi és szellemi rombolásának).

Kulcsszavak: közép-európaiság, regionális tudat, sorsközösség, politikai esszé

Abstract

Discourses on Central Europe in Hungary before and after 1945

We still need Central Europe today

The concept of 'Central Europeanness' has played a major role in 20th century Hungarian thought and culture. My study examines the political, sociohistorical and cultural historical aspects, characteristics and relevance of 'Central Europeanness', the concept having first taken form following the trauma of Trianon, then being first denied and later rediscovered during the Cold War. Central to the study is the renaissance of the idea of regionality between the 1980s and the 2000s (opposition and regionality, dialogue with the neighbouring countries' intellectuals, the rediscovery and reception of István Bibó's oeuvre, the flourishing of the political essay, the role of György Konrád, viewing journals, publishing houses, and book series as the trustees of a region's consciousness). My study argues for the actuality of regional consciousness and the necessity of its dissemination (primarily among the youth of today). I believe this would provide the chance for realizing, based on a common fate, the necessity of mutual recognition, and subsequently, the importance of solidarity (which could forestall the extremist moral and psychological destruction by neo-nationalist movements).

Keywords: Central-Europeanness, region's consciousness, common fate, political essay

Közép-Európáról mint objektíve létező és leírható történelmi és/vagy kulturális entitásról gondolkodni ma sem számít általánosan elfogadottnak. Akadnak, akik szerint nincsen alapja egy

ilyen entitás feltételezésének. A kitűnő magyar származású angliai történész, Péter László például azon a véleményen van, hogy Közép-Európa, amely „mindig a képzelet birodalmából került elő”, „mindig preskriptív értelmű volt; valami olyasmire utal, amit még csak meg kell teremteni”. Mivel – úgymond – Közép-Európa nem más, mint „örökké változó, próteuszi jellegű” eszme (Péter 2005: 210, 213); polemikusan utasítja el a régió történettudományi érvekkel alátámasztható létezésének koncepcióját (Péter 2005: 222-223, 224). De régióellenes például az anyai ágon szlovén származású Nobel-díjas Peter Handke is, aki szerint „legfeljebb meteorológiai fogalomként” érdemes Közép-Európát emlegetni.

Magam a fent idézett szerzőkkel ellentétben azokkal értek egyet, akik szerint ez a régió objektíve létezik (Bibó 1986; Hanák 1997, 2005; Szűcs 1981). Közép-Európát kulturális, illetve kultúrtörténeti konstrukcióként értelmezem, amelynek határai minden esetben az adott terület kutatójának nézőpontjától, beállítódásától, az adott kutatás céljától függően változhatnak, és változnak is. Legáltalánosabb értelemben azokat a nemzeteket soroljuk ide, amelyek a német és az orosz nyelvterület közé esnek (Bojtár 1986: 8–12), és amelyeknek területén a történelem során oly gyakran az egykori orosz, porosz/osztrák, oszmán birodalom osztozott (Cornis-Pope, Neubauer 2001). Ez a régió-fogalom meggyőződésem szerint segítségünkre van sajátos, félprefériás helyzetű nemzeti irodalmunk bizonyos sajátosságainak megragadásában.¹

Bár fontos szempontokat kínálnak, és megerősítik a régióval mint objektíven létező és leírható entitással kapcsolatos elgondolásomat, a térségünkkel foglalkozó nyugat-európai, illetve tengerentúli történeti és eszmetörténeti munkák² itt nem képezik dolgozatom tárgyát. Közép-Európa-diskurzusokról szólva ezúttal kifejezetten a régió önképeit, öndefinícióit tekintem át, sorra véve a 20. században az 1945 előtti, illetve az 1945 utáni Közép-Európa-elgondolásokat, amelyek bűvópatakként hol előbújnak, hol meg eltűnnek a huszadik századi magyar kultúrában. Vizsgálódásom e diskurzusok máig jelentős kisugárással rendelkező szeletét helyezi a középpontba: a nyolcvanas évektől a kétezres évekig tartó Közép-Európa-reneszánszot.

Két szemszögből kísérem figyelemmel e regionális újjászületés sajátosságait: eszmetörténeti és kulturális síkon, bemutatva egyfelől jellegzetes műfaját, a politikai-történetfilozófiai esszét legkiválóbb képviselője, Konrád György (1933–2019) korszakos jelentőségű esszékötetein keresztül. Másfelől számba véve a regionális eszme vonzásában született kulturális és tudományos projekteket (kiadók, folyóiratok, közép-európai komparatiztika). Úgy vélem, nemcsak aktuális, hanem egyenesen hűsbavágóan fontos ma ennek a regionális tudatnak az ébrentartása, minél szélesebb körben történő terjesztése. Ennek egy lehetséges módjaként vázolom fel tanulmányom végén egy közép-európai kulturális tananyag elveit abban a meggyőződésben, hogy a régió tudatának minél szélesebb körben történő terjesztése elsősorban a fogékony korban lévő fiatalok körében lehet termékeny, rajtuk keresztül lehet értelme egy új, transznacionális, regionális közösségi tudat kialakításának, amely képes ellenállni a nacionalista demagógiának.

A közép-európaiság tudata rendszerint politikai okokból, válságidőszakokban került előtérbe a gondolkodástörténetben. 19. századi előzmények után (Kossuth dunai konföderációja) – 1918/19-ben Jászi (Jászi 1988), majd pedig nagy hangsúllyal Trianon után, amikor a magyarság helyének, szellemi arculatának felvázolása a nemzeti öntudatra mért csapás következtében sürgető intellektuális feladattá vált.

Ahogy fentebb szó volt róla, a közép-európaiság gondolata politikai okokból került előtérbe, és – mint majd látni fogjuk, politikai folyamatokat támogatott –, ugyanakkor a regionális eszme kulturális és tudományos projektként is fontos szerepet játszott és játszik ma is.

A két háború között több különböző műhely, szellemi csoport, irányzat vetette fel a közép-európaiság gondolatát – más-más ideológiai hangsúlyokkal. Jelentőségüket az adja elsősorban,

¹ A régió fogalmának és körülhatárolásának sok más megközelítése van, vö. Fried István munkáit vagy Moritz Csákyt az Osztrák-Magyar Monarchiát mint a közép-európai régiót reprezentáló entitást értelmező műveit.

² Elsősorban az olyan szerzők munkáira utalva, mint Oskar Halecki, Piotr Wandycz, Larry Wolff, T. Gar-ton Ash, T. Snyder

hogyan egy olyan időszakban fordultak a szomszéd népek kultúrája felé, amikor a hivatalos politika egyre inkább jobbra tolódott, és a szomszéd népekkel való megbékélés minden kísérletét hazaárulásnak minősítette vagy legalábbis a nemzetietlenség vádjával illette. Rövidebb-hosszabb ideig működő folyóiratok – ahogyan az 1934 és 1939 között megjelenő, Gál István szerkesztette *Apolló* vagy a Fejtő Ferenc, Ignóus Pál és József Attila szerkesztésében megjelenő *Szép Szó* (1936–1939) – tudatosították a régió népeinek történelmi sorsközösségét. A régió fogalma többnyire kritikai alternatívát, de legalábbis komplementer szempontot kínált a homogén nemzetállami identitásképeknek, és megkérdőjelezte a térségi hegemonia nacionalista diskurzusait, így például a magyar nép kárpát-medencei „államalkotó képességéről” szóló elképzelést, de a közép-európai öndefiníció opponálta a keletről jött „volgai lovas” magyar identitásnarratíváját is (Szolláth 2009: 288).

Közép-Európa mint ellenzéki projekt

Fontos kiemelni, hogy Közép-Európáról gondolkodni, közép-európai párbeszédet kezdeményezni általában ellenzéki magatartásnak számított Magyarországon a huszadik században. Nem véletlen, hogy Közép-Európa gondolata a létező szocializmus (a szovjet rendszer) erodálódása időszakában került ismét előtérbe a térség gondolkodásában. A regionális dialógus ugyanis a szovjet birodalmi szemléletet provokálta, miközben a történelmi sorsközösség (Budapest és Varsó – 1956; Prága – 1968; lengyel hadiállapot – 1981) kialakította a „gyarmatok szolidaritásának” ellenzéki diskurzusait. Ezért írhatta azt Hanák Péter, hogy „Közép-Európa mint történelmi valóság újrafelfedezése a nyolcvanas években egy szellemi szabadságharc integráns részét is alkotta” (Hanák 1997: 135). E szellemi szabadságharcot régiószerte a létező szocializmus ellenzéki mozgalmait működtető értelmiség vívta, amelynek tagjait előbb szórványos, majd egyre sűrűbb kapcsolati háló kötötte össze. A magyar Közép-Európa-reneszánszot éppen ezért célszerű regionális kontextusban tárgyalni: maga ez a Közép-Európa-reneszánsz olyan (kulturális) csomópont (*node*), amelyben a régió több kultúrájában kitapintható hasonló folyamatok futnak össze (Cornis-Pope, Neubauer 2001).

A Magyarországon viszonylag későn kibontakozó ellenzéki mozgalom³ szellemi horizontjának kialakításában az emigráns kiadványok és médiumok mellett (Szabad Európa Rádió, könyvek, folyóiratok) meghatározó szerepük volt a cseh és a lengyel ellenzékkel kialakított kapcsolatoknak (Bozóki 2010: 10). Az ún. demokratikus ellenzék szamizdatban megjelenő periodikái (*Beszélő*, *Hírmondó*, *Demokrata*) sok írást vettek át a lengyel földalatti sajtóból. A Demszky Gábor és Hodosán Róza szerkesztette Hírmondó cikkeinek több mint fele közép- és kelet-európai témákkal foglalkozott. A Hírmondóhoz kötődő értelmiségiek identitásképző vitáiban alapfogalom volt a demokratikus Kelet-Közép-Európa gondolata (Bozóki 2010: 11). Ehhez az eszményhez kellett megtalálni a zárványszerű és diszkontinuos magyar demokratikus hagyományban azt az elemet, amelyhez kapcsolódhattak. Ez már csak azért sem volt egyszerű, mert 1945 után a két háború közötti demokratikus gondolkodás képviselői megfogyatkoztak, lehetőségeik pedig beszűkültek: a politikai gondolkodás 1953-tól egy negyedszázadon át a marxista revizionizmusra korlátozódott. A hetvenes évek magyar demokratikus ellenzékének a háború utáni időszakhoz kellett visszanyúlniuk, elsősorban Bibó István gondolataihoz és megközelítéseihez, azt a felismerést követve, hogy Bibó a huszadik század harmadik harmadában is lehetséges és érvényes politikai gondolkodó (Rainer 2016).

A társadalomtudós Bibó István (1911–1979) életművének központi kérdése a demokrácia mi-léte, történetének és gyakorlatának sok szempontból újszerű vizsgálata volt, politikai gondolkodóként pedig a mindenkori hatalomkoncentrációkkal szemben keresett ellensúlyt. Emellett „1956-os forradalmár, aki később sem kötött alkut a Kádár-rendszerrel. Mindezek miatt joggal vált a rendszer elutasítása, a magyar függetlenség és demokrácia hiteles jelképévé” (Dénes 2011: 11). Nem véletlen, hogy az ő személyében talált széles körben elfogadható elődre

³ „Habár a demokratikus ellenzék számos szempontból az 1956-os forradalomban, illetve az 1968-as reformgondolkodásban gyökerezik, önálló csoportként és szubkultúráként csak az 1970-es évek második felében jött létre. Igazi fénykora az 1980-88 közötti időszakra esett, mert amíg előtte inkább csak egyes disszidensek egymáshoz csak lazán kapcsolódó akcióiról lehetett szó, addig a vizsgált időszakban a disszidensek egyre szorosabban együttműködve, immár demokratikus ellenzéként határozták meg önmagukat” (Bozóki 2010: 7).

az a magyar ellenzéki társaság, amely eredetileg a tudós születésnapjára szeretett volna tisztelegő emlékkötetet összeállítani (Réz 1991: 5–7). A végül emlékkönyvként megvalósult kötet jelentőségét elsősorban az adta, hogy a vállalkozás tető alá hozásával az 1956-os Petőfi-kör óta első ízben sikerült a magyar értelmiség széles rétegeit összefogni (Bozóki 2010: 29).⁴ Szabó Miklós egyenesen úgy fogalmazott, hogy olyan kiadványról van szó, amelynek „tartalomjegyzékén mindenki ott van, aki számít” (Szabó 1981). Az 1956 után bebörtönzött, majd félreállított Bibó magatartása és életműve a demokrácia ügye mellett elkötelezett értelmiség egészének szellemi iránytűje lett, ahhoz hasonlóan, ahogyan Jan Patočka alakja a cseh ellenzék számára. A Bibó-emlékkönyvben jelent meg több, a Közép-Európa-gondolatot színre vivő írás, amely később a regionális reneszánsz alapozó szövegévé vált (pl. Bojtár Endre *Közép-Európa vagy Kelet-Európa?*, Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról*).

Tárgyunk szempontjából több okból is különleges jelentősége van Bibó életművének, (elsősorban *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című 1947-es munkájának), illetve Szűcs Jenő részben Bibó István, részben a francia *Annales*-kör történetiszemlélete alapján írt tanulmányának, mert nehezen támadható argumentációval mutatták fel „Közép-Európát” mint évezredek történeti realitást. Itt nem pusztán a hivatalos marxista történetírás izgalmas és eretnek alternatívájáról volt szó, hanem a „keleti blokk” létjogosultságának történettudományos megkérdőjelezéséről (Szűcs 1981). Másodsorban azért, mert az említett munkák szerte Európában igen kiterjedt recepcióra tettek szert, hatásukhoz legfeljebb Lukács György vagy napjainkban Kornai János életművének hatása fogható⁵. Ezen belül a térségbeli Bibó-recepció története még egy további szempontból is különleges: a hetvenes-kilencvenes évek regionális kulturális transzfere e példa tanúsága szerint nem csupán intenzitása, hanem többirányú volta miatt is egyedi jelenség a századvég regionális kultúrtörténetében: a hetvenes évekbeli lengyel és cseh eszmetörténeti importot a kilencvenes-kétezres évek magyar eszmetörténeti exportja követte.

Közép-Európa újjáélesztése két síkon indult el, és fokozatosan terebélyesedett egyre határozottabb kontúrokkal bíró elgondolássá. Az egyik irányt a posztstálinista rendszerek másként gondolkodóinak – vagy ahogyan a korban nevezték őket: „disszidenseinek”⁶ – stratégiája jelentette. Ez a legteljesebben a Václav Havel által kidolgozott polgárjogi mozgalomnak a filozófiája volt, amely lemondott az erőszakról és a gyűlöletről, és a hatalom erőszakmentes gyengítésére törekedvén, a civil társadalom felépítésén munkálkodott (Havel 1991), de hasonló elveket fogalmazott meg *Új evolucionizmus* című esszéjében Adam Michnik (1996) is. Ezt a stratégiát vette át a magyar demokratikus ellenzék.

Az erőszakmentesség elvét tágabb perspektívában szemlélve, transznacionális síkon gondolkodott a térség jövőjéről az ellenzék emblematikus személyiségének számító Konrád György, aki Magyarországon 1973-tól 1988-ig betöltött szerző, könyvei ezalatt külföldön jelennek meg, Európa-szerte óriási tekintélye van, műveit számos nyelvre fordítják, rangos díjak birtokosa, 1990 és 1994 között a PEN elnöki tisztét tölti be, 1997 és 2003 között két ciklusban a berlini Szépművészeti Akadémia (Akademie der Künste) elnöke (ezen a poszton ő az első külföldi). Konrád egyenesen a tartós európai béke feltételeként határozta meg a jaltai rendszer erőszakmentes lebontását. Ez volt a fő mondanivalója az 1982-ben írt *Antipolitika* című esszékötetének, és bár ez az akkoriban eretneknek számító elgondolás sok vitát váltott ki, a kötet német

⁴ A demokratikus ellenzék stratégiájának kialakításában főként két régióbeli szabadelvű gondolkodó munkái voltak inspirálóak, Adam Michnik *Új evolucionizmus*, ill. Václav Havel *A kiszolgáltatottak hatalma* című esszéje. Nem véletlen, hogy ők ketten a magyar szamizdat legtöbbet idézett nem magyar szerzői (Bozóki 2010). Rainer M. János még radikálisabban fogalmaz: azt állítja, hogy „[a]z ellenzék születése egy külső minta átvételéhez köthető, amelyet a lengyel ellenzék már akkor kiemelkedő alakja, Adam Michnik és a csehszlovák Charta '77 mozgalom szolgáltatót” (Rainer 2016).

⁵ A Bibó-művek fordításai több mint húsz tételt tesznek ki az OSZK katalógusában, Szűcs Jenő korszakos tanulmánya pedig olvasható angolul, franciául, németül, olaszul, lengyelül, szlovákul, csehül és románul is. Más kérdés, hogy Bibó életműve ennek ellenére sem lett a nemzetközi tudományos diskurzus részévé, kánonképző tényezővé (Dénes 2011: 7).

⁶ Ahogy Kis János írja: a disszidens a *cselekvésmódja* állította szembe a kritikusokkal, reformerekkel, belső emigránsokkal. „Disszidens az volt, aki tüntető módon figyelmen kívül hagyta a pártállam által előírt és szankcionált magatartási szabályokat. Nem megkerülte őket, hanem elutasította, s nem titokban, hanem a lehető legnagyobb nyilvánosság előtt. A rendszer törvényeivel, szokásaival és eljárásaival magasabb elveket állított szembe: az emberi jogok alapelveit” (Kis 1998).

kiadása (*Antipolitik*, Suhrkamp, Frankfurt, 1985) elnyerte a rangos Európai Esszé díjat, Konrád pedig nem sokkal később megélhette gondolatai valósággá válását.

Közép-Európa felfedezésének alapjául tehát a régió társadalmainak demokratikus átalakítására irányuló erőfeszítések szolgáltak, ezt a célt erősítette, támasztotta alá a közös kulturális hagyomány felfedezése, ami ily módon a regionális reneszánsz másik síkját adta. Ha a régió újjáélesztésének eszmetörténeti alapozása (a demokratikus hagyományok feltalálása/átvétele) a disszidensektől indult, a kultúra síkján az emigráns alkotóktól jött a kezdeményezés, a tengerentúli értelmiség anyagi támogatásával – hogy azután mindkét síkon régiószerte az értelmiség egyre szélesebb körére terjedt ki.

A régió kulturális újjáélesztése Kundera provokatív esszéjével indult. Habár az írásra megszületése óta sokan sokfelé hivatkoztak és hivatkoznak ma is (Janiec-Nyitrai 2018), talán nem felesleges néhány fontosabb megállapítását itt is idézni. Annál is inkább, mert jól látszik, mennyire termékenyítő volt a szöveg, és vitatható állításai ellenére (illetve azokkal együtt is) érvényes és fontos szempontokat kínált a régió kulturális önképének megrajzolásához, Közép-Európa kultúrájának az európai kultúrtörténetbe – vagy az európaiak kollektív emlékezetébe – történő újra integrálásához.

Az először 1983-ban franciául, majd 1984-ben angolul megjelent esszé (Kundera 1984) fő állítása értelmében Oroszország azzal, hogy kiterjesztette politikai rendszerét, eltüntette a térképéről „a közép-európai kulturális gócot”, ennek következtében a Nyugat megfeleledkezett a térség egyetemes értéket képviselő kulturális örökségéről. Érvelésének fontos mozzanataként egy általános érvényű, az egész kontinens szempontjából drámai következményekkel járó jelenségre mutat rá: hogy ugyanis Európa azért nem vette észre kulturális gócpontja eltűnését, mert maga a kultúra veszítette el jelentőségét Nyugaton (Kundera 1984: 11).

A cseh író a közép-európai térség sajátos örökségére emlékeztetve mutat rá a Kelet és Nyugat közötti középső/köztes régióra mint önálló kulturális entitásra. A régiót ugyanis – így Kundera – éppen sajátos kulturális hozadékaival lehet jellemezni, amelynek a középkorba visszanyúló kezdeményei vannak. A prágai Károly Egyetem a 16. században már azzal, hogy sokféle nemzetiségű értelmiséget gyűjtött egybe az universitas égisze alatt, megteremtette későbbi multi-etnikus közösségek alapjait. Mátyás reneszánsz udvarának kisugárzása, a huszita mozgalom ugyancsak sajátos regionális kulturális hagyományt teremtett, hogy azután Bohémia, Magyarország és Ausztria perszonáluniója megalapozza a Habsburg Birodalmat.

A török háború időszaka után a 17. századi ellenreformáció hoz létre sajátos regionális kultúrát, mindenekelőtt a barokk művészet, amely „egyesít egy Salzburtól Wilnóig terjedő hatalmas térséget”, és ellenpólusává válik a klasszikus francia barokknak. Majd a 20. század eleji és a két háború közti cseh, osztrák és lengyel irodalom, a 19-20. századi magyar, cseh, lengyel és osztrák zene – Kundera Musil, Broch, Kafka, Gombrowicz, Schulz, Witkiewicz, illetve Liszt, Chopin, Bartók, Janáček, Schönberg nevét és életművét emeli ki.

A cseh író szerint a térségben a 19. századi nemzeti harcok olyan nemzeteket állítottak szembe egymással, „amelyek a szolidaritás hiánya, az elszigeteltség és az önmagukba zártág ellenére is közös nagy egzisztenciális tapasztalatok részesei voltak” – lét és nemlét között kellett választaniuk, s éppen ezek a helyzetek határozzák meg a régiót, amely kultúrája mellett a közösen megélt történelmi sorssal, a közösen átélt egzisztenciális helyzetekkel írható le (Kundera 1984: 8).

A régió kis nemzetek csoportja (kis nemzet Kundera szerint az, amelynek léte bármely pillanatban megkérdőjelezhető). A térségben meghatározó szerepet játszik a zsidóság, ez a „par excellence kis nemzet”, amelyben Kundera egyenesen a közép-európai sors visszatükröződését látja, mindenesetre a régió „intellektuális kötőanyagának”, „szellemisége kondenzátumának” nevezi (Kundera 1984: 9) Közép-Európának saját világképe van, amelynek a Történelemmel szembeni gyanakvás képezi az alapját. „...a történelemből kiábrándult tapasztalásban rejlik kultúrájuk eredetisége, bölcsességük, ’nem-komoly szellemiségük,’ amely gúnyt úz nagyságból és dicsőségből (Kundera 1984: 10).

A térség kulturális különállására hivatkozik Czesław Miłosz az először angolul a *Cross Currents* 5. számában, 1986-ban megjelent *A mi Európánk* című esszéjében (Miłosz 1989: 104), valamint Konrád György is az 1984-85-ben született *Van-e még álom Közép-Európáról?* című esszéjében (Konrád 1990). Sürgető feladatként jelölik meg a szovjet érdekszféráról való leválást.

Hogy ez korántsem volt egyszerű feladat, azt az is mutatja, hogy a korszak európai értelmiségi találkozóin, amelyeket a New York-i székhelyű Wheatland Alapítvány támogatásával szerveztek meg, kirajzolódott egy éles választóvonal a közép-európai és az orosz írók (egy csoportja) között, akik tagadták Közép-Európa létjogosultságát: Joszif Brodskij egyenesen „Nyugat-Ázsiának” nevezte a régiót (Matejka 1990). A vita mindenesetre egyértelműen mutatta egyik részről a birodalmi reflexek továbbélését, a másik részről pedig a koloniális létezés komplexusainak tartósságát (Skórczewski 2016).

Végül is arról volt szó, hogy meg kellett teremteni, létre kellett hozni valamit, ami a térség saját visszahúzó történelmi múltja, negatív közösségi tapasztalatai és rossz beidegződései ellenére előremutató lehetett. Egyszerre volt szükség a geopolitikai meghatározottságokkal és nemzetitársadalmi reáliákkal való kritikus számvetésre és egy vonzó eszmény felmutatására, amiben persze benne rejtett az utópia mozzanata is. Ez a kettősség magyarázza az időszak vezető műfajának számító politikai-történetfilozófiai esszéisztika sajátos heterogenitását, *ideál és real* keveredését a szövegekben. Alighanem jól illusztrálja ezt Konrád György esszéjének alábbi részlete: „Budapesti Tao: a dialektikus közép stratégiája. Utópia, mely mögött történelmi tapasztalat és személyes önismeret van. Egymásra vagyunk utalva, vereségdátumok sorozata bizonyítja, hogy egymagunkban nem boldogulunk. Mindegyik nemzet dobantott egyet, de az ugrás nem volt sikeres” (Konrád 1990: 177). És másutt: „Közép-Európa mint politikai egység nem létezik, csak mint a provincializmusokat meghaladó kulturális ellenfogalom. Ténylegesen csak a nemzetállamok léteznek és az őket összefogó Varsói Paktum. A kulturális ellenfogalom egyszersmind értékfogalom a ravasz és szívós nacionalista zsarnokságokkal szemben” (Konrád 1990: 404).

Konrád közép-európai tárgyú esszéi jól mutatják a korabeli regionális diskurzus heterogenitását, amely a helyzet és a cél inkongruenciájából eredt, ezért is mondhatjuk, hogy a Közép-Európa-eszmény sok mindent sűrített magába: világnézet, utópia és mítosz is volt. Politikai értelemben pedig az ázsiai tekintett szovjet birodalomtól való megkülönböztetés ugyanúgy részét képezte ennek az eszménynek, mint a nacionalizmusellenesség: a bezárkózó, kirekesztő és retrográd nemzeti nézőpont helyett a sorsközösség hangsúlyozása nyomán a nemzet feletti entitásra hivatkoztak. Európa ebben az értelemben a demokrácia és a liberalizmus szinonimája volt.

Noha a világpolitikai realitásokat tekintve némiképp valóban utópisztikus volt Közép-Európa értelmiségi „feltalálása”, az ellenzéki utópia mégsem volt teljesen eredménytelen, kifejeződött a „Visegrádi négyek” szövetségi politikájában, és a szomszéd kultúrák iránti nagyobb fogékonyságban is⁷. A kilencvenes évektől a kétezres évekig tartó reneszánsz idején Közép-Európa mind politikai, mind kulturális projektként vonzónak tűnt, s a visegrádi országok együttműködésében (főleg az EU-ba történő felvételre készüléskor) szert tett praktikus jelentőségre is, azonban a regionális gondolat mint *politikai projekt* a rendszerváltozást követően a térségben bekövetkező gazdasági és politikai átrendeződések – főként az Európai Unió 2004-es keleti bővítése – következményeként fokozatosan aktualitását veszítette, majd teljesen visszaszorult. Az EU 2004-es bővítésével úgy tűnhetett, elérkeztünk nemzedékek vágyalmának beteljesüléséhez: visszakértünk „Európába”. Azonban hamar megjelentek az újabb törésvonalak: régiók országai különböző válaszokat adtak az „európaizálódás” kihívásaira, s a várt egyenletes felzárkózás helyett régiószerte válságjelenségek ütötték fel fejüket. Mintha beigazolódtak volna Szűcs Jenő 1981-es tanulmányának megállapításai a mélystruktúrák tartósságáról.

Már jó ideje látható az is, hogy a nyugathoz történő felzárkózás – abban a formájában, ahogyan a rendszerváltás politikusgárdája és értelmisége feltételezte – illuzórikusnak bizonyult, mivel

⁷ Lásd például magyar írók lengyelországi peregrinációit a hetvenes-nyolcvanas években: Csordás Gábor, Pályi András, Mészöly Miklós.

azon a téves feltételezésen alapult, hogy a régió társadalmainak többsége a nyugati típusú demokrácia és a kapitalista piacgazdaság mellett kötelezte el magát. Mai helyzetünkben ez korántsem általános, emiatt nagyon is reálisnak tűnik az, amit mások mellett Réti Tamás hangsúlyoz: térségünk valódi esélyei éppen a mélystruktúrákig hatoló változások függvényében értelmezhetők: „[a régió] jövője (...) attól függ, hogy a gazdaság és a társadalom mélyszöveiben is beindul-e a felzárkózás, és képes lesz-e a társadalom egyetérteni az alapvető célokban. (...) A régió paradoxona: ahhoz, hogy Közép-Európa lehessen, Nyugattá kell válnia, ha megáll félúton, vagy élteti a múlt kísérteteit, akkor elkerülhetetlenül Kelet-Európa marad, vagy tovább zuhan lefelé” (Réti 2014).

E mélyen igaz Szűcs Jenői (vagy ha tetszik, braudeli) ihletésű megállapítás ellenére azonban azt is látni kell, hogy a Közép-Európa-gondolat nemcsak a fentebb vázolt történések és körülmények miatt halt el, hanem a globalizáció okozta kulturális nivellálódás, a tömegkultúra roppant erőteljes beáramlása miatt is elvesztette mozgósító erejét. Esterházy Péter joggal mondta egy, a 2016-os budapesti könyvfesztivál alkalmából adott interjújában Vári Györgynek: „újra Kelet-Európa lettünk”, majd azt is hozzátette: afféle „másodosztályú Európa” (Esterházy 2016). Ha visszagondolunk Kundera esszéjének kiinduló megállapítására, láthatjuk, hogy a Közép-Európa-felejtés egy jóval nagyobb horderejű probléma keretei között értelmezhető. Amit a cseh író nyugat-európai kontextusban már a nyolcvanas évek első felében detektált a kultúra (általában a magaskultúra) társadalmi méreteiben végbemenő és szüntelenül zajló presztízsvesztése kapcsán, azt folytatja, erősíti meg Esterházy, amikor azt mondja, nemcsak Közép-Európáról nincsen már tudásunk: „/m/intha általában a társadalom semelyik részhalmaza nem férne hozzá a saját kultúrájához. Már csak azért sem, mert részhalmazként (...) megszűnt, felmorzsolódott. Leginkább kontúrtales kispolgári lett” (Esterházy 2016).

Közép-Európa mint kulturális konstrukció

A vázolt folyamatok ellenére azonban a regionalitás gondolata valamelyest függetlenedett az aktuálpolitikai dekonjunkctúrától: kulturális és tudományos projektként a regionális eszme továbbra is érdekes és vonzó maradt: hatása, ereje a kilencvenes-kétezres években is érzékelhető volt a rendszerváltás körüli években született – és jellemzően legalább negyedszázadon át, de akár tovább is működő-élő – kulturális termékekben és intézményekben.

Számos folyóirat közölt és közöl ma is közép-európai szerzőket, időről időre tematikus összeállítások jelennek meg egy-egy régióbeli irodalom terméséből, s antológiák, könyvsorozatok igazolják, hogy több kiadó is elkötelezte magát a térség kultúrájának megismertetése mellett⁸. A korszak sokszínű folyóirat- és könyvterméséből azokat a projekteket mutatom be, amelyek a közép-európaiat az európai szinonimájának tekintették, amelyek európai léptékű szellemi diskurzust, dialógust kívántak folytatni az európai és a közép-európai kultúrák között, megteremteni az eszmék szabad áramlásának feltételeit – ahogyan Karádi Éva fogalmazott: „egy európai szellemi közös piacot” (Karádi 2016).

Elsőként a Herner János kezdeményezésére alapított, 1989. áprilisában induló 2000 című folyóiratról kell szót ejteni⁹, amelynek céljáról az egyik alapító szerkesztő, Szilágyi Ákos a lap 25 éves jubileuma alkalmából adott interjújában azt mondta, „eleven, gyorsan reagáló, Nyugat és Kelet között közvetítő, társadalmi eszmékre érzékeny lapot akartunk csinálni”. A lap szellemi karakteréről: „végső soron azt a földalatti vagy disszidens kelet-európai értelmiséget akartuk behozni eleinte a lapba, amely akkor már 1968 és 1979 óta kapcsolatban és dialógusban volt egymással. Leválni a szovjet birodalomról, de úgy, hogy az orosz kultúra legjobb részét nem választjuk le magunkról. Nem tudom, volt-e és van-e szerkesztőség, amelyben a szerkesztők több nyelven olvasnának, mint a miénk, az oroszot is beleértve. De legalább ennyire igyekeztük

⁸ A *Hitel* és a *Magyar Napló* mellett, amelyek később más irányt vettek, az Európa Könyvkiadó, az Osiris Kiadó, a *Jelenkor* Kiadó és folyóirat, a *Kortárs*, a *Kalligram* és a *Tiszatáj* folyóirat foglalkozott/foglalkozik rendszeresen a régió irodalmaival.

⁹ A szerkesztőség tagjait is részben Herner toborozta, ő maga azonban egy idő múlva kivált a szerkesztőségből. A lap kezdetben a hvg kiadó támogatását élvezte. 25 éven át egy többé-kevésbé állandó szerkesztőgárda készítette a lapot, demokratikusan, amennyiben bárki a szerkesztők közül megvétőzhatta egy írás megjelenését. (Bojtár Endre, Szilágyi Ákos, Margócsy István, Kovács János Mátyás, Barabás András mellett Török András, Kálmán C. György, Ceglédi András voltak a lap munkatársai rövidebb-hosszabb ideig)

behozni Nyugatról a friss vagy aktuális eszméket, vitatémákat, bekapcsolni a magyar közgondolkodást a keleti és nyugati kulturális áramlásokba, provokálni, kinyitni, tágítani, válaszokra inspirálni” (Szilágyi 2014).

A 2000 a nemegyszer szándékosan provokatív hangú, aktuális társadalomtudományi tárgyú esszék mellett magyar és külföldi irodalmat is közölt, (prózát, verset, drámát), regényrészletet azonban programszerűen nem. Ennek kiegyensúlyozásaként született meg a folyóirat kiadványsorozata, az *Arany Közép Európa*, amely az Osiris Kiadónál látott napvilágot, s amelyet a lap alapító szerkesztője, a közép-európai kultúrák legfőbb propagátora, közvetítője, Bojtár Endre gondozott: ebben a sorozatban (melynek angol címe *Modern Fiction from Central and East-European Literature*), 1992 és 1999 között 16 kötet látott napvilágot. Ennek a sorozatnak a párjaként, ugyancsak Bojtár Endre szerkesztésében, szintén az Osiris Kiadónál jelentek meg az *Europica Varietas* könyvsorozat (angol címe: *Books on the History of the Central and East European Region*) hézagpótló történet- és társadalomtudományi kötetei: 1993-1998 között hat munka vált hozzáférhetővé magyar nyelven. Ezek a kiadványok – az itt nem tárgyalt többi kiadó ide tartozó munkáival együtt – alaposan átrajzolták a korábban a „nagy” irodalmakra/„nagy” kultúrákra fókuszáló kulturális transzfert, s egyszersmind kialakítottak egy bizonyos képet arról, mit is kell értenünk a „közép-európai kultúra/irodalom” fogalmán. Mindez – a korszak más kulturális termékeivel együtt – kitűnő alapot adhat a mai és jövőbeni tájékozódáshoz, a kulturális Közép-Európa tudatának/öntudatának ébren tartásához, megerősítéséhez.

Speciális kulturális terméke volt a kornak a Magyar *Lettre Internationale* 100 füzet (1991–2016), amely európai kezdeményezés részeként jelent meg. A lapot Párizsban élő cseh emigránsok, Antonín J. Liehm és Milan Kundera alapították a 80-as évek közepén francia nyelven, s ehhez kapcsolódott egy többnyelvű európai folyóiratlánc. A „nagy” nyugati kultúrák mellé egyenrangú partnerként kívánták beemelni az ún. „kis” nyelvek, „kis” kultúrák, a kelet-európai országok szellemi termésének legjavát. A lapszámok anyaga kb. hetven százalékban érkezett külföldről, s a fennmaradó harminc százaléka volt magyar anyag, a testvér vagy mutáns lapok között igazi kulturális csere zajlott, nemcsak egy irányban, a „centrumból” a „periféria” irányába, hanem a perifériából a centrumba is jutottak el szövegek¹⁰. Közép-európai laptestvérei közül a román és a magyar tartott ki legtovább: a 25 éven át megjelenő magyar változatot a 15. lapszámtól Karádi Éva szerkesztette¹¹.

A lap céljáról és a maga szerkesztői ars poeticájáról szólva Karádi Éva (2016) azokat a mozzanatokat emelte ki, amelyek a szomszéd népek kultúrájának megismerése szempontjából ma is változatlanul aktuálisak: „A korproblémák körüljárása, több különböző, nem egyszer vállaltan szubjektív nézőpontból való láttatása, ezek egymással való szembesítése, egymás mellé helyezése, perspektívák ütköztetése volt a fontos, közel hozni a másságot, érzékelhetővé, átélhetővé, s ezzel természetessé tenni a sokféleséget az életfelfogások és gondolkodásmódok, szemléletek terén. A különbözőségben a hasonlóságokra való ráébredés volt az izgalmas, de persze a különbözőség is egy-egy problémához való viszonyulásban”. Azzal a meglátásával is maradéktalanul egyetérthetünk, hogy „[a] nemzeti elzárkózás és reflektálatlanság a legnagyobb veszély egy országra és kultúrájára nézve, ennek a nemzeti és nyelvi határokon való felülemelkedés, az egymás élményvilágába és látásmódjába való behelyezkedés, a magunkat kívülről szemlélés képessége lehet az ellenszere, amit egyebek között az irodalom és a műfordítás tesz lehetővé” (Karádi 2016).

Mind a 2000, mind a *Lettre* színvonalas példája a közép- és kelet-európai, illetve a nyugat-európai értelmiség közötti szellemi párbeszéd kezdeményezésének és fenntartásának. Par excellence közép-európai kulturális projekt volt a pozsonyi Kalligram Kiadóé (1991–2016), amely 25 éves működése alatt az általa kiépített hálózat révén a kulturális transzfer többdimenziós,

¹⁰ Az eredetileg számos európai nyelven megjelenő lap nemzeti mutánsaiból 25 év után csak a német, olasz, spanyol kiadás (és az említett közép-európaiak) maradtak fenn.

¹¹ A magyar változat alapító szerkesztője Mihályi Gábor volt. Hernádi Miklóssal szerkesztették az első néhány számot. Az alapítók és szerzők közé Mészöly Miklóst, Konrád Györgyöt, Esterházy Pétert, Hanák Pétert, Bacsó Bélát, Fehér Ferencet, Radnóti Sándort sikerült megnyerni. A *Lettre*-kuratórium tagja lett az évek során Fehér Márta, Heller Ágnes, Kornis Mihály, Kukorelly Endre, Lengyel Péter, Parti Nagy Lajos.

sokirányú modelljét valósította meg rendkívül sikeresen, a régió kultúráinak kölcsönös egymás felé nyitásával. A kiadó és a folyóirat a régió magyar, szlovák, cseh és lengyel értelmiségét hozta össze egy szellemi műhelyben. Emiatt is kell kivételt tennünk a kiadó projektjének ismertetésekor: ezúttal nem szorítkozhatunk a magyar nyelvű eredmények számbavételére, mivel a kezdeményezés specifikumát éppen az adta, hogy túllépett a kulturális csere szokásos keretein. Amit Szigeti László negyedszázad alatt a Kalligramban létrehozott, az egész régióban egyedülálló sikertörténet. Németh Zoltán a hálózatépítésben, és a hálózatépítés során létrehozott „brand” kialakításában látja a Kalligram működésének és sikerének kulcsát: „1991 óta tehát a Kalligram mint kiadó, mint folyóirat, mint szellemi műhely fokozatosan olyan szuperorganizmussá vált a benne jelen lévő, általa (is) reprezentálódó szerzőkön, munkatársakon, szerkesztőkön, műfordítókön, illetve az általuk képviselt egyéb intézményi elemeken keresztül, amely befolyásolni képes a közép-európai, főként magyar (magyarországi magyar, szlovákiai magyar, erdélyi magyar) és szlovák irodalmi közeget. Ennek a folyamatnak és állapotnak köszönhetően a Kalligram egyfajta védjeggyé vált az általa reprezentálódó szerzők szellemi nyitottsága, toleranciája, provokatív hangja okán, illetve a progresszív irodalmi, kulturális és politikai folyamatok generálójának szerepébe került. Olyan szellemi műhellyé vált, amely kihasználva a kultúraköziség állapotát a kisebbségi lét alárendeltségi pozícióit centrális helyzetévé volt képes transzformálni. A határhelyzetek, határfeszültségek, kulturális különbségek így vitaképes pozícióba kerültek, s az európai szellemiség, a tudás, a progresszivitás és az értékközpontság generálójává váltak. Mindez a könyv médiumán keresztül valósult meg, s elképzelhetetlen lett volna a benne részt vevő elemek hálózatként való működése nélkül” (Németh 2014: 347).

A Kalligram nem elégedett meg a magyar és a szlovák kultúra egymás felé nyitásával, hanem tágabb, közép-európai kontextusban teremtette meg azt a teret, amelyben a magyar és a szlovák irodalom és kultúra mellett helyet kapott nemcsak a másik két „visegrádi”, a cseh és a lengyel, hanem a román és az egykori jugoszláv államszövetség kulturális, irodalmi termése is. Jelenségek, folyamatok tágabb, transznacionális, regionális érvényére hívta fel a figyelmet a kiadó *Dominó Könyvek* címmel megjelent tíz kötete 1993–1994-ben. Hasonló módon, a nemzeti irodalom határán túl is figyelemre érdemes szépirodalmi műveket mutatott be a visegrádi országok kultúrájából egymásnak fordításokban a *Visegrád Könyvek* 1995–1996-ban kiadott sorozatában (ezek párhuzamosan jelentek meg fordításokban valamennyi visegrádi országban). 1994-től a kiadó szlovák nyelven is elkezdett könyveket publikálni. A szépirodalmi művek mellett társadalomtudományi, bölcsészettudományi sorozatai, esszékötetei kiadásával a Kalligram példás következetességgel igyekezett Közép-Európa társadalmainak és nemzeteinek akut és krónikus problémáit napirendre tűzni, a nyilvánosság számára tárgyilagosan tálalva, vitathatóvá tenni és ilyenformán nemzetek és kultúrák közötti párbeszédet kezdeményezni, abban a meggyőződésben, hogy ez az egyetlen módja a történelmi sebek gyógyításának. A Kalligram kivételes jelentőségű programjának hatása napjainkban talán nem látszik eléggé, hosszabb idő távlatából azonban revelatív, szemléletformáló hatása lehet.

Annyi bizonyosan megállapítható az eddigiekből, hogy gazdag, és jórészt kiaknázatlan anyag áll rendelkezésre annak, aki ma a régiótudat szélesebb körben történő terjesztésére vállalkozik. Nem volna szabad hagyni, hogy ez a gazdag kulturális örökség elsikkadjon. A regionális sorsközösség tudatát itt és most rendkívül fontos minél nagyobb hangerővel képviselve terjeszteni. Ebben első- (másod- és harmadsorban) az oktatásnak van kulcsszerepe. Akkor lehet esély egy egészségesebb nemzeti tudat kialakítására, ha sikerül a szomszédos népek megismerésének fontosságát felismertetni a fogékony korban lévő fiatalokkal. S ez adhat esélyt távolabbi célként egy olyan egészségesebb közösségi tudat kialakítására, amely képes ellenállni a szélsőséges neonacionalista demagógiának.

Az e célnak alárendelt, elképzelt közép-európai kulturális tananyagunk itt és most csak az elveit lehet lefektetni. Meggyőződésem, hogy interdiszciplinárisnak kell lennie: történettudományi, eszmetörténeti, irodalomtörténeti, nyelvészeti, művészettörténeti, zenetörténeti anyagokból, illetve szépirodalmi művekből (regényekből, drámákból, versekből, esszékből) kellene állnia. Időben a 19-20. századra, valamint a kortárs jelenségekre kellene összpontosítania. Központi szerepet kellene kapnia benne a régió nemzetei körében zajló párhuzamos folyamatokról, mindekenélőtt a nemzetépítéssel kapcsolatos kulturális jelenségekről (a nemzeti intézmények – nemzeti színház, nemzeti költő stb. – létrejötte és összefüggései) szóló diskurzusnak. Alapos

eszmétörténeti alapozással kellene bemutatni a nacionalizmus és a kommunizmus regionális változatait kulturális vonzataikkal együtt. A tanulmányban érintett kulturális projektek anyagaira (mint gazdag példatárra) támaszkodva lehetne bemutatni a régió meghatározó kulturális, kultúrtörténeti, eszmétörténeti folyamatait, jelenségeit.

Az anyag módszertani-elméleti kialakításához jó alapot szolgáltat a közép-európai komparatiztika „budapesti iskolájának” (Bojtár Endre) Bojtár és tanítványi köre által kidolgozott korpusza, kiegészítve Fried István, Kiss Gy. Csaba, és mások munkáival, illetve a térség újabb összehasonlító kutatásait összefoglaló, Marcel Cornis-Pope és John Neubauer szerkesztésében megjelent négy kötetes kollektív munka (Cornis-Pope-Neubauer, 2004–2010) tanulmányival. Egy ilyen tananyag részletes bemutatása azonban már egy másik tanulmány témája lehet.

Irodalom

- Bojtár E. (1986). „Az ember feljő”. *A felvilágosodás és a romantika a közép-és kelet-európai irodalmakban*. Magvető Kiadó, Budapest. 8-12. Bővített, új kiadása: Uő (2008). „Hazát és népet álmodánk...”, *Felvilágosodás és romantika a közép-és kelet-európai irodalmakban*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Bibó I. (1986). A kelet-európai kisállamok nyomorúsága (1946). In: Uő: *Válogatott tanulmányok II. 1945–1949*. Magvető Kiadó, Budapest. 185–266.
- Bozóki A. (2010). A magyar demokratikus ellenzék. Önreflexió, identitás és politikai diskurzus. *Politikatudományi Szemle*, 19(2). 7–45.
- Cornis-Pope, M., Neubauer, J. (2001): Az irodalmi kultúrák története Kelet-Közép-Európában. *Elméleti reflexiók*. 2000, július-augusztus, 79–91.
- Cornis-Pope, M., Neubauer, J. (2004–2010). *History of the Literary Cultures of East-Central Europe I-IV. (2004–2010)*. John Benjamins, Amsterdam.
- Dénes I. Z. (2011). Bibó István életművének tudományos recepciója. *Korunk*, 7. 6–13.
- Esterházy P. (2016): *A politika nyelvi kérdés is*. 2016. július 14. Vári György interjúja <https://magyarnarancs.hu/konyv/a-politika-nyelvi-kerdes-is-79656>
Utolsó letöltés 2022. 11. 18.
- Hanák P. (1997). *Ragaszkodás az utópiához*. Liget Könyvek, Budapest.
- Hanák P. (2005). Alkotóerő és pluralitás Közép-Európa kultúrájában. In: Módos Péter (szerk.), *Közép-európai olvasókönyv*. Osiris, Budapest. 152–166.
- Havel, V. (1991). *A kiszolgáltatottak hatalma*. Európa Kiadó, Budapest
- Janiec-Nyitrai A. (2018). Milan Kundera Közép-Európa tragédiájáról. Víták keresztüztüében. In: Lukács István-Majoros István (szerk.): *Közép-európai arcképcsarnok. 20. század*. Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE Budapest. 189–204.
- Jászi O. (1988). *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása A dunai egyesült államok*. (reprint) ÁKV-Budapest Kiadó
- Karádi É. (2016). *Szellemi közös piac*. Interjú. 2016. május 21. A 100., utolsó számát ünneplő Magyar Lettre Internationale főszerkesztőjével, Karádi Évával Jánossy Lajos beszélgetett. <https://litera.hu/magazin/interju/szellemi-kozos-piac.html/> Utolsó letöltés 2022. 11. 17./
- Kis J. (1998). A demokratikus ellenzék hagyatéka. *Beszélő* 3. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-demokratikus-ellenzek-hagyateka> Utolsó letöltés: 2022. 11. 19.
- Konrád Gy. (1990). Van-e még álom Közép-Európáról? In: Uő: *Európa köldökén*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 153–186.
- Konrád Gy. (1988) Ökológiai realizmus. In: Uő: *Európa köldökén*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990. 394–404.
- Kundera, M. (1984): Az elrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája. *Hírmondó*, 6-7.
- Matejka, L. (szerk. 1990). *Cross Currents 9. A Yearbook of Central European Culture*. Ann Arbor, Michigan University Press
- Michnik, A. (1996) Új evolucionizmus. In: Uő: *Gondban a bohóc*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 19–33.
- Milosz, Cz. (1989). A mi Európánk. In: *Kell-e nekünk Közép-Európa? Századvég Különszám*. 104–110
- Németh Z. (2014). A Kalligram-sztori. Hálózatelmélet, regionalitás, kánon. In: Biró A., Boka L. (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolatháló, írósoportosulások*. Nagyvárad–Budapest, Partium Kiadó – reciti. 337–347.
- Péter L. (2005). Közép-Európa és visszavetítése a múltba. In: Módos P. (szerk.): *Közép-európai olvasókönyv*. Osiris. 209–225.
- Rainer M. J. (2016). *Az újraértelmezett hagyomány – A Kádár-korszak demokratikus ellenzéke és elődei*. Előadás az Emlékezetkiesés, avagy demokratikus hagyományainkról c. konferencián

- <https://tte.hu/rainer-m-janos-az-ujraertelmezett-hagyomany-a-kadar-korszak-demokratikus-ellenzeke-es-elodei/> Utolsó letöltés: 2022. 12. 28.
- Réti T. (2014). Keressük Közép-Európát. 2000 2014(11). 3–18. <http://ketezer.hu/2014/11/kozep-europa-felejsuk-el/> Utolsó letöltés: 2022. 11. 18.
- Réz P. (1991). A Bibó-émlékkönyv elé. In: *Bibó-émlékkönyv I-II*. Századvég Kiadó, Budapest—Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 5–7.
- Skórczewski, D. (2016). The Location of Literature. Thoughts on the Lisbon Conference and Its Aftermath from an East-Central European Perspective. *Zeitschrift für Slavische Philologie*. 72(1). 85–99.
- Szabó M. (1981). *A Bibó-émlékkönyv*. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-bibo-emlekkonyv> (1981. október) Utolsó letöltés: 2022. 11. 19.
- Szilágyi Á. (2014). *Regényrészletet nem közlünk*. Jánossí L. interjúja. *Litera* 2014. szeptember 12. <https://litera.hu/magazin/interju/szilagyi-akos-regenyreszletet-nem-kozlunk.html> Utolsó letöltés: 2022. 11. 17.
- Szolláth D. (2009). „Kelet-Közép-Európát kellene megfogalmaznunk prózában”. Mészöly Miklós nyolcvanas évekbeli esszéiről. In: Kisantal T., Mekis D. J., P. Müller P. (szerk.): *Thomka-symposion: Ünnepi kötet Thomka Beáta köszöntésére*. Kalligram, Pozsony, 288–300.
- Szűcs J. (1981). Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 3. 313–359.